

**HISTORY OF ARCHITECTURE
AND MONUMENT
CONSERVATION**
HISTORIA ARCHITEKTURY
I KONSERWACJA ZABYTKÓW

TOMASZ KOZŁOWSKI

Prof. DSc PhD Eng. Arch.
Chair of Architectural Design
Cracow University of Technology
e-mail: tomasz.kozlowski@pk.edu.pl
ORCID: orcid.org/0000-0002-4548-9490

SERHII BELINSKYI

MSc
Kyiv National University of Construction and Architecture
Department of Architecture
e-mail: sergiobelinskiy@gmail.com

OLEKSANDR IVASHKO

MSc
Kyiv National University of Construction and Architecture
Department of Architecture,
e-mail: ghok2233@gmail.com
ORCID: orcid.org/0000-0002-9194-2153

YULIA IVASHKO

Prof. DSc PhD Arch.
Kyiv National University of Construction and Architecture
Department of Architecture,
e-mail: yulia-ivashko@ukr.net
ORCID: orcid.org/0000-0003-4525-9182

ANDRII DMYTRENKO

Associate Professor
National University 'Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic'
Department of Architecture,
e-mail: ab.Dmytrenko_AU@nupp.edu.ua
ORCID: orcid.org/0000-0003-4757-5218

THEORETICAL AND LEGAL RULES FOR THE RECONSTRUCTION OF ARCHITECTURAL MONUMENTS IN UKRAINE THAT SUFFERED DURING THE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION

**TEORETYCZNE I PRAWNE ZASADY ODBUDOWY ZABYTKÓW
ARCHITEKTONICZNYCH W UKRAINIE, KTÓRE UCIERPIAŁY
W TRAKCIE AGRESJI ROSYJSKIEJ**

ABSTRACT

The war, which broke out in Ukraine on the 24th of February 2022, has left cities and infrastructure destroyed. While hostilities continue, war damage, including architectural monuments, is being recorded. The following paper is part of these activities. It aims to emphasise the scale of the destruction of cultural heritage sites and to identify the possibilities of their reconstruction and restoration. This study analyses international doctrinal documents and recommendations on the protection of historic monuments (e.g., ICOMOS), Ukrainian regulations and the literature on the reconstruction of historic urban layouts and architecture after the Second World War, primarily in Poland. The research is also based on methods used in restoration work, architectural survey documentation, and historical and comparative analysis. The war damage (as of May 2022) is discussed in general.

Russian rocket attacks are inflicting damage to sites in almost all of Ukraine, but the Kyiv, Chernihiv, Sumy, Kharkiv, Donetsk and Lugansk, Mykolaiv and Kherson regions have suffered the most. This paper presents examples of destruction in selected regions surveyed directly by the authors — the Ukrainian capital Kyiv, Chernihiv and Mykolaiv regions. In Kyiv, mainly residential buildings and shopping centres have been destroyed, whereas in the Mykolaiv region the scale of destruction has been greater, including residential buildings, schools and Orthodox churches. The conclusions provide proposals for the post-war reconstruction of selected buildings.

Keywords: Ukraine, war, reconstruction, destroyed cities, prospects

STRESZCZENIE

Wojna, która wybuchła w Ukrainie 24 lutego 2022 roku, doprowadziła do zniszczenia miast i infrastruktury. Działania wojenne trwają nadal, prowadzona jest też rejestracja strat wojennych, m.in. zabytków architektury. Niniejszy artykuł wpisuje się w te działania. Celem pracy jest zwrócenie uwagi na skalę zniszczeń obiektów dziedzictwa kulturowego oraz wskazanie możliwości ich odbudowy i rekonstrukcji. W badaniach analizowano międzynarodowe dokumenty doktrynalne i zalecenia związane z ochroną zabytków (m.in. ICOMOS), przepisy ukraińskie oraz literaturę przedmiotu przedstawiającą doświadczenia odbudowy zabytkowych układów urbanistycznych i architektury po II wojnie światowej, przede wszystkim w Polsce. Badania opierają się też na metodach stosowanych w pracach konserwatorskich, dokumentacji inwentaryzacyjnej, analizie historycznej i porównawczej. Omówiono ogólnie stan zniszczeń wojennych (stan z maja 2022).

Rosyjskie ostrzały raketowe niszczą obiekty w niemal całej Ukrainie, jednak najbardziej ucierpiały obwody kijowski, czernihowski, sumski, charkowski, doniecki i ługański, mikołajowski oraz chersoński. W artykule przedstawiono przykłady zniszczeń w wybranych regionach badanych bezpośrednio przez autorów — w stolicy Ukrainy Kijowie oraz w obwodzie czernihowskim i mikołajowskim. W Kijowie zniszczeniu uległy głównie budynki mieszkalne i centra handlowe, w obwodzie mikołajowskim skala zniszczeń okazała się większa — są to m.in. budynki mieszkalne, szkoły, cerkwie. We wnioskach sformułowano propozycje powojennej odbudowy wybranych obiektów.

Słowa kluczowe: Ukraina, wojna, odbudowa, zniszczone miasta, perspektywa

1. INTRODUCTION

The brutal war waged by Russian Federation in Ukraine has once again raised the issue of reconstructing destroyed buildings and enforcing monument protection laws for architectural restoration. The authors focused on two crucial aspects — the reconstruction of destroyed contemporary architectural structures and the restoration of destroyed architectural monuments.

Purpose of the paper

The paper aims to analyse the problem of the loss of cultural heritage as a result of the hostilities that began on the 24th of February 2022 and to formulate a proposal for the post-war reconstruction of Ukraine based on an analysis of the global experience to date and in particular the Ukrainian and Polish experiences of damage from the Second World War.

Methods

The following research methods were used in the study:

1. photographic documentation;
2. descriptive records;
3. historical analysis, including iconographic sources;
4. comparative analysis.

Literature research and analyses of case studies on damage, destruction and reconstruction were also conducted. These studies were used to draw conclusions and generalize the problems of military destruction and to develop proposals for the reconstruction of destroyed buildings.

The authors included also global experience in the materials the research was based on (Szmygin, 2008).

Scope

The temporal scope of the study covers the period from the Second World War to the present day, including the period of the full-scale Russo-Ukrainian war after the 24th of February 2022. The territorial boundaries of the study include Poland and Ukraine.

Literature review

While there is more freedom in the design of contemporary architectural buildings, the process of restoration and renovation of heritage buildings is subject to a number of constraints imposed by conservation and preservation legislation.

Given the scale of war damage and the experience of reconstruction and restoration, comparative literature studies became relevant. The authors drew on specialized publications and doctrinal documents (ICOMOS, 2016; ICOMOS Polska, n.d.), as well as works related to their development (Kadłuczka, 2001) and implementation (Szmygin, 1996; Szmygin, 2000). The authors analysed the experience of reconstructing unique architectural structures (Michonneau, Rodríguez López and Vela Cossio, ed. 2019) and entire historic districts destroyed during the Second World War (Zin 1986; Racoń-Leja, 2019). The experience of reconstruction is well described in Poland, e.g., Warsaw (Konopka, 2006) and Wrocław (Małachowicz, 1985). The authors also address the practice related to the mode of reconstruction of historic cities and new elements in the historic urban fabric (Lubocka-Hoffmann, 2004; Salm, 2021), reconstruction and landscaping through landmarks and urban nodes (Czarnecki, Chodorowski, 2021), and with reference to the conservation doctrine (Lubocka-Hoffmann, 2008). Heritage valuation as a basis for its protection is discussed (Szmygin, 2015a).

In addition, the authors drew on a collection of specialized international documents on various aspects of conservation activities and used original publications on Ukraine. The sources compiled in the study were grouped in the following areas:

1. Legal documents:
 - a) international; issued by the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS, 1964, 1972, 1987, 1990, 1993, 1994, 2003, 2016) and United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO, 1972a, 1972b) as well as the earlier Athens Charter (International Museums Office, 1931) and the Riga Charter (ICCROM, 2000); a range of the most important documents is presented in *Vademecum konserwatora zabytków* (Szmygin, 2015b);
 - b) Ukrainian — e.g., List of Historical and Cultural Monuments in Need of Urgent Reconstruction, 1999 (Perelik vyznachnykh pam'yatok istoriyi ta kul'tury, shcho potrebuyut' pershocherhovoho vidtvorennya, 1999; Orlenko, 2018).
3. Preservation of the urban historic environment and the individual structures within it (Dyomin and Ivashko, 2020; Dyomin et al., 2021; Ivashko et al., 2020; Orlenko et al., 2020a; Orlenko et al., 2021).
4. Revitalization of historic buildings (Dmytrenko, Ivashko and Ivashko, 2022; Dyomin et al., 2020; Ivashko, 2019; Kobylarczyk et al., 2020; Orlenko et al., 2020b; Stefański et al., 2020).
5. The artistic component in restoration activities (Gryglewski et al., 2020; Ivashko et al., 2021; Orlenko and Ivashko, 2019).

One much-discussed example of reconstruction is the Old Town in Warsaw, where the main church, St John's Archcathedral, was completely destroyed and only fragments of the foundations remained. The extent of the reconstruction required was globally unprecedented. The main problem was not so much the technical aspect of the reconstruction as the justification for such a large-scale reconstruction in front of the whole international community, as the Athens Charter of 1931 (International Museums Office, 1931) denied the possibility of reproducing completely destroyed life-size monuments.

The scale of the destruction affected the duration of the reconstruction, which lasted thirteen years, from 1945 to 1957 (ill. 1). The uniqueness of the reconstruction of the Old Town consisted in introducing a new type of activity into conservation, close to, but not identical to, traditional restoration — restitution. Restitution is defined as a special type of conservation work in which the authentic substance,

preserved in form and in small fragments, allows one to reconstruct the massing and decoration of a building with sufficient probability using iconography and other documents (Zachwatowicz, 1979). Thus, the professionalism and the most authentic nature of the work removed the contentious aspect of whether the reconstructed buildings can be considered part of the historico-cultural heritage and granted the status of architectural monuments or whether they should be regarded as 'pseudo-historical new buildings.'

The inscription of the Old Town on the World Heritage List in 1980 enshrined the recognition of 'restitution', as confirmed by the UNESCO Recommendation on the Protection of National Cultural and Natural Heritage (Paris, 1972a), and marked a change in conservation ideology. The Royal Castle in Warsaw was rebuilt in the Old Town between 1971 and 1981, but a wave of historical restitutions swept through Poland before and afterwards (Barełkowski, 2003).

The subsequent Declaration of Dresden of 1982 made a comprehensive assessment of the practice of rebuilding sites destroyed during the Second World War and, as an exception, recognised the possibility of restoring them to their original form with sufficient documentation of destroyed monuments available (ICOMOS, 1982). A statement from the Lausanne Charter on the Protection and Use of Archaeological Heritage (ICOMOS, 1990) about the conformity of reconstruction with the functions of experimental research and interpretation played an important role in confirming the legitimacy of the restoration of outstanding structures.

The Ukrainian experience was also analysed when the Project of the State Long-Term Programme of Reconstruction of Historical and Cultural Monuments of Ukraine was developed on behalf of the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine, and the 'List of Historical and Cultural Monuments in Need of Urgent Reconstruction' was approved in 1998 ('Perelik vyznachnykh pam'yatok istoriyi ta kul'tury, shcho potrebuyut' pershocherhovoho vidtvorennya', 1999; Orlenko, 2018).

The choice of these sources was determined by the challenges faced by Ukrainian society due to the ongoing regular war with Russia. The material for the study consisted of both the above-mentioned academic sources and the international legal acts on the protection and restoration of monuments issued mainly by ICOMOS, which provide the basis and justification for conservation and restoration work. These include:

1. the 1964 Venice Charter, which introduced the concept of the 'historic monument', recognised the process of conservation and restoration of

monuments as witnesses to history, defined the task of conservation and restoration, outlined the concept of historic places (ICOMOS 1964);

2. the 1972 Paris Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage of 1972, which defines cultural and natural heritage, national and international protection of cultural and natural heritage, the work of the Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage and its Fund, conditions and forms of international assistance, etc. (UNESCO, 1972a);
3. Recommendations on the protection of cultural and natural heritage at the national level in accordance with the Convention (UNESCO, 1972b);
4. the 1985 Granada Convention on the Protection of the Architectural Heritage of Europe (Council of Europe, 1985);
5. the 1987 Washington Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas, which outlines principles and objectives for the protection of historic cities and the methods and means of their protection (ICOMOS, 1987);
6. the 1993 ICOMOS Guidelines for Cultural Heritage (ICOMOS, 1993);
7. the 1994 Nara Document on Authenticity, which recognizes the diversity of cultures and heritage, identifies authenticity as an essential qualitative factor, and recognizes the importance of authenticity (ICOMOS, 1994);
8. the 2000 Riga Charter 'On the authenticity and reconstruction of historical sites in the context of cultural heritage preservation' (ICCROM, 2000).

A special place in the code of ethics for conservators and restorers of monuments is given to determining the principles of activities for the protection of monuments and regulating the long-term programme of conservation and restoration of monuments. In particular, it is minimum interference with the material substance of the monument, complex or site, the awareness that conservation activities should not harm the monument, complex or site, lead to their destruction, damage or distortion as testimonies of history. It should be emphasized that such an approach is only typical of our times. In this context, it is worth mentioning the massive reconstruction of churches from the period of the Kyivan Rus' the 18th century and the reconstruction of all churches from previous centuries during the reign of synodal architecture in the 19th century.

The latest technical methods and materials should only be used after appropriate testing and in line with scientifically sound expert recommendations. The employed materials should, as far as possible, leave

opportunities for subsequent conservation measures and be removable under certain conditions as well as be compatible with the available material substance of the structure and its surroundings.

2. RESULTS AND DISCUSSION

Warfare causes not only the death of people, but also the destruction of cities, urban infrastructure and material cultural heritage sites. The area of present-day Ukraine has suffered massive destruction many times in its history, and as a result, most of the historic buildings have been rebuilt several times, which radically changed their original, authentic appearance. The St Sophia Cathedral in Kyiv and the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra are notable exceptions. The vast majority of churches of the Kyivan Rus', destroyed by the Tartar-Mongol invasion in 1240, were rebuilt during the Ukrainian Baroque, which led to a radical change in their appearance and interior. Later, the Baroque architectural style was overlaid with the features of the classical empiricism and historical eclecticism. The civil war in the early 1920s, followed by the years of militant atheism in the 1930s and 1940s caused another powerful wave of destruction, primarily of religious buildings. The next wave of destruction occurred during the Second World War (ill. 2). The destruction of religious buildings continued in the post-war years.

Russia's war against Ukraine, which began on the 24th of February 2022, will go down in history as exceptionally vicious and brutal one, marked by atrocities against civilians and indiscriminate destruction of civilian infrastructure and religious buildings. Currently, almost all Ukrainian territory is unsafe due to the threat of missile strikes. Although Russia is destroying facilities with missiles almost all over Ukraine, Kyiv Polissia, Chernihiv Oblast, Sumy Oblast, Kharkiv Oblast, Donetsk and Luhansk Oblasts and Mykolaiv Oblast have been the most damaged. The paper is limited to analysing the destruction of only some territories, particularly those studied by the authors — the capital of Ukraine — Kyiv and Czernihiv and Mykolayiv Oblast.

In Kyiv, the destruction affected modern buildings — shopping and office centres, residential buildings, schools and kindergartens. For example, missiles destroyed one of the buildings in the Lviv Quarter residential complex (ill. 3), the top floor of a house and demolished an office building near the Lukianivska metro station (ill. 4), and damaged the top floor of a building near the Polytechnic Institute metro station. There are many similar examples in the Ukrainian capital.

In the Mykolayiv region, schools, public buildings, houses, and churches were destroyed (ill. 5, 6).

The Chernihiv region and the city of Chernihiv were devastated as both modern buildings and architectural monuments were severely damaged. One of the examples is the first building of the Museum of Ukrainian Antiquities — the Chernihiv Regional Library for Youth at 63 Shevchenko Street, an architectural monument of local significance (ill. 7). In May 2022, a report was drawn up on a visual inspection of the monument, which had been partially destroyed during the bombing by Russian troops. The following were analysed in particular: spatial characteristics of the building, the area on which it is located and an overall assessment of its condition. The gabled roof with vergeboards was destroyed, including the rafters, battens, roofing and gutters. The condition of the roof was assessed as an emergency. The condition of other structural elements, such as the walls of the courtyard facade, the emergency exit doors and the windows with stained glass on the courtyard facade, was also assessed as severely damaged. The condition of the library's technical systems was assessed as requiring urgent attention. Based on the inspection results, the building was found to be in an unsatisfactory condition and requires an additional professional survey.

Despite the ongoing war, there are already proposals to rebuild damaged buildings. The next step should be a comprehensive programme of reconstruction and restoration of both destroyed and damaged architectural monuments and contemporary architecture.

As mentioned in the introduction, the reconstruction of architectural monuments is a specific activity subject to many constraints. The enormous scale of the destruction caused by Russia in the Ukrainian cities allows one to draw on the domestic experience of reconstruction after the Second World War. It is especially worth mentioning such a significant event as the establishment of the 'Budmonument' trust in 1946, considered the beginning of the Ukrainian conservation school, which led to the foundation of the influential Ukrainian special research and restoration corporation — 'Ukrrestavratsiia'. Owing to such a comprehensive approach, many valuable monuments in Ukraine have been successfully reconstructed. However, those destroyed in the ongoing war (September 2022) will have to be rebuilt almost entirely, which will re-ignite the debate on the authenticity of such a reconstructed structure. From this perspective, it is important to recall the reconstruction of the Old Town in Warsaw, where many historic buildings were destroyed and rebuilt from

scratch. The success of that undertaking was primarily due to the professionalism and perseverance of the enthusiastic restorer Jan Zachwatowicz, whose efforts, together with like-minded people, introduced a new field related to preserving historical memory in material objects, close to but not identical with conservation — restitution. In recognition of the skills of the restorers of the Old Town, it was inscribed on the World Heritage List.

Legal restitution was enshrined in the 1972 UNESCO Recommendations on the National Protection of Cultural and Natural Heritage as an Area of Monument Protection at the Level of International Regulations (UNESCO, 1972b), and the subsequent 1982 Dresden Declaration provided a comprehensive assessment of the practice of rebuilding sites from the Second World War, recognizing as an exception the possibility of restoring destroyed monuments in their original form in the presence of sufficient documentation (ICOMOS, 1982).

As an example of restitution in the already independent Ukraine, it is necessary to mention measures for the restoration of partially or wholly destroyed unique historic structures in accordance with the Decree of the President of Ukraine 'On measures for the reproduction of outstanding monuments of history and culture' and the Order of 27 January 1996 on activities for the restoration of the complex of St Michael's Golden-Domed Monastery) and the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra in Kyiv (Orlenko, 2018). St Michael's Golden-Domed Monastery, the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra, the Church of the Virgin of Pyrogoshcha, the monument to Princess Olga, St Cyril and Methodius in Kyiv and St. Volodymyr's Cathedral in Chersonesos (ill. 2) were reconstructed according to this decree.

As far as the specifics of contemporary restoration of damaged and destroyed buildings are concerned, it is an intersectoral, interdisciplinary, professional and social activity and a developed branch of architectural science and practice, which in its development has considerably broadened its scope and diversified approaches to restoration in general, adding restitution to the traditional list of measures. Over time, this experience has been enshrined in international documents. The ICOMOS Charter — Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage (ICOMOS, 2003) is of particular relevance to the conservation and restoration of buildings. In particular, it emphasized the following: *The value of architectural heritage is not only in its appearance but also in the integrity of all its components as a unique product of the specific building*

technology of its time. In particular, the removal of the inner structures maintaining only the facades does not fit the conservation criteria, and further: Restoration of the structure in Architecture Heritage is not an end in itself but a means to an end, which is the building as a whole (Szymgin, 2015b, pp. 155, 156).

From this point of view, there is undoubtedly a question of legitimacy of historic preservation of those historic sites that were destroyed either almost entirely or substantially due to Russian warfare. In each case, the work should begin with a field survey to determine the extent of the destruction, photo-fixation and measurements, and review of the available historical background. Once you have the survey data concerning the damaged structures, you can use them apply corrections in terms of plotting the locations of the damage.

According to Article 54 of the Constitution of Ukraine (Konstytutsiya Ukrainy, 1996), the state ensures the preservation of historical monuments and other objects of cultural value. According to the Law of Ukraine ‘On Protection of Cultural Heritage’ of June 8, 2000 (Zakon Ukrainy pro okhoronu kul’turnoyi spadshchyny, 2000), cultural heritage sites in the state register are prioritised and protected by the state.

The need to preserve and restore Ukraine’s historic monuments is in line with internationally recognised documents on historic preservation, such as the International Charter for the Protection and Restoration of Immovable Monuments and Sites (Venice Charter; ICOMOS, 1964) and the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage UNESCO, 1972a) and the UNESCO Recommendation concerning the Protection, at a National Level, of the Cultural and Natural Heritage (UNESCO, 1972b). UNESCO Convention defined the concept of ‘cultural heritage’ as: architectural monuments, monumental sculpture and painting, elements and structures of archaeological nature, etc., as well as ensembles, attractions (UNESCO, 1972a). In 1988, it was ratified by a decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR (Orlenko, 2018).

The Ukrainian state policy on the protection of cultural heritage is also in line with the Washington Charter for the protection of historic towns and urban areas (ICOMOS, 1987) and the Riga Charter on the authenticity and reconstruction of historical sites in the context of cultural heritage preservation (ICCROM, 2000). Under these approved legal documents, the state commits itself to ensuring the identification and certification of sites, the protection and preservation of cultural heritage places, the use

of effective legal, administrative and financial measures, the promotion of education on monuments to be protected and the creation of a system of state cultural heritage records.

The destruction caused by the current war has exacerbated the existing problems related to the technical condition of Ukraine’s cultural heritage, where every fifth monument is in ruin or unsatisfactory technical condition. Economic factors have led to the distortion of old buildings by unsuccessful remodelling projects and extensions with new buildings that destroy the scale and character of the historic environment.

As of 1999, according to the statistics of the State Register, more than 130,000 immovable historical and cultural monuments were protected in Ukraine, including:

1. 57,206 archeological monuments (including 418 of national importance);
2. 51,364 historical monuments (including 142 of national importance);
3. 5,926 monuments of monumental art (including 44 of national importance);
4. 16,237 monuments of architecture and urban planning.

Of the 16,237 architectural and urban-planning monuments, 3,541 are listed in the State Register of National Cultural Heritage of Ukraine and 12,697 monuments are listed in the Register of Monuments of Local Significance.

As destruction continues, new reports are being written about the state of destruction, including UNESCO’s alerts on this issue. In May 2022, 277 sites were reported to be destroyed; in September — 505 (Ministerstvo kul’tury ta informatsiynoyi polityky Ukrainy, 2022a). The list is being updated on a regular basis. The Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine registers losses and collects information on destruction, including those reported online. The website of the Ministry shows the losses (Ministerstvo kul’tury ta informatsiynoyi polityky Ukrainy, 2022; Krzykowska, 2022).

3. CONCLUSIONS

The problem of massive destruction in Ukrainian cities can be compared with the reconstruction of European and Soviet cities after the Second World War. The authors examined the destruction of individual structures in Chernihiv and photographed the destruction in Kyiv and Mykolayiv region, with the following recommendations proposed as a result.

The recommendations for individual historic buildings are such as those for the former Vasyl

Tarnovsky's pseudo-Gothic manor house in Chernihiv from the end of the 19th century (ill. 7), described here. The greatest damage was reported in parts of the courtyard facade and the roof structure; the instability of the structure does not allow to even remove the surviving books until the damaged parts are repaired. The main challenge is to preserve the original roof structure at its best — flat ceilings on wooden beams and brick vaults. The courtyard facade has five large elongated lancet windows. The third and fourth windows and a section of the roof from the third window to the corner of the building are the most damaged. Part of the ground floor extension is damaged and deformed. It is proposed that a full field survey of the building be conducted to determine the condition of the structure and to justify the need for conservation works involving the strengthening or partial replacement of the facade wall sections. It will probably be necessary to replace the roof structure in the damaged part. There will be many such inspections with a description of the condition and they should take the form of a comprehensive report, which does not change the fact that each monument will be assessed and valued individually.

The destruction of buildings in Kyiv and Mykolaiv region mainly concerns Soviet-era buildings and modern architecture. Therefore, it is necessary to determine the number of destroyed and

damaged structures and the degree of their value, which will provide a rationale for further renovation. Parts of the buildings that meet modern architectural and structural standards and have suffered less damage will be supplemented with modern fragments in place of the removed damaged parts, with possible modernisation of their facade and layout. Buildings that are outdated in terms of architectural and construction features and do not represent historical and architectural value can be demolished and a modern architectural building constructed in their place. It is, however, advisable here to examine the original layout in order to assess the spatial composition, so that the new buildings fit into the context and do not obliterate the original features of the valuable cultural landscape.

The global and national experience of post-war reconstruction allows one to determine the sequence of reconstruction in the Ukrainian cities destroyed by Russia. First and foremost, it is essential to rebuild critical infrastructure facilities such as transport networks, i.e., to keep cities alive. The second stage entails providing housing for the tenants of destroyed buildings. It is also necessary to rebuild hospitals, kindergartens and schools. At the same time, it will be important to rebuild commercial facilities. The following stage must be the restoration of public buildings and architectural monuments.

Ill. 1. Rebuilt old tenement houses in the Old Town of Warsaw. Photo by O. Ivashko.

Il. 1. Odbudowane stare kamienice na Starym Mieście w Warszawie. Fot. O. Ivashko.

III. 2. Ruins of St Volodymyr's Cathedral in Chersonesus (Sevastopol). Photo from the Ukrrestavratsiia's collection.

II. 2. Ruiny katedry św. Wołodymyra w Chersonizie Taurydzkim (Sewastopol). Zdjęcie z zasobów korporacji Ukrrestawracija.

III. 3. Damage to one of the buildings in the 'Lviv Quarter' housing estate. Photo by O. Ivashko.

II. 3. Zniszczenia w jednym z budynków osiedla mieszkaniowego Lwiws'kyj Kwartal. Fot. O. Ivashko.

III. 4. The aftermath of a missile strike near the Lukyanivska metro station. Photo by O. Ivashko.

II. 4. Skutki uderzenia pocisku raketowego w pobliżu stacji metra Łukjaniws'ka. Fot. O. Ivashko.

Ill. 5. A destroyed village church in the Mykolaiv Oblast. Photo by S. Belinskyi.

Il. 5. Zniszczony kościół wiejski w obwodzie mikołajowskim. Fot. S. Belinskyi.

Ill. 6. Destroyed school in Mykolaiv Oblast. Photo by S. Belinskyi.

Il. 6. Zniszczona szkoła w obwodzie mikołajowskim. Fot. S. Belinskyi.

Ill. 7. The damaged Vasyl Tarnovsky's mansion in Chernihiv. Photo by A. Glushchenko (director of the Department of Urbanism and Architecture of the Chernihiv Regional State Administration).

Il. 7. Zniszczony dwór Wasyla Tarnowskiego w Czernihowie. Fot. A. Glushchenko (dyrektor Departamentu Urbanistyki i Architektury Czernihowskiej Obwodowej Administracji Państwowej).

1. WPROWADZENIE

Brutalna wojna prowadzona przez Federację Rosyjską na terenie Ukrainy wywołała konieczność ponownej refleksji nad kwestią odbudowy zniszczonych obiektów i egzekwowania przepisów o ochronie zabytków dla restauracji architektury. Autorzy skupili się na dwóch ważnych aspektach — odbudowie zniszczonych obiektów architektury współczesnej oraz rekonstrukcji zniszczonych zabytków architektury. naprawianie

Cel artykułu

Celem artykułu jest analiza problemu strat dziedzictwa kulturowego w wyniku działań wojennych rozpoczętych 24 lutego 2022 roku, a także sformułowanie propozycji powojennej odbudowy Ukrainy na podstawie analizy dotychczasowych doświadczeń światowych, a w szczególności ukraińskich i polskich, związanych z naprawianiem zniszczeń z okresu II wojny światowej.

Metody

W trakcie prac wykorzystano następujące metody naukowe:

1. dokumentacja fotograficzna;
2. opisowa rejestracja stanu;
3. analiza historyczna, w tym źródeł ikonograficznych;
4. analiza porównawcza.

Przeprowadzono również badania literaturowe i analizę przypadków studialnych dotyczących zniszczeń i ich odbudowy. Posłużyły one do sformułowania wniosków i uogólnienia problemów związanych ze zniszczeniami militarnymi oraz opracowania propozycji odbudowy zniszczonych obiektów.

Zakres

Zakres czasowy badania obejmuje okres od II wojny światowej do czasów współczesnych, w tym okres wojny rosyjsko-ukraińskiej prowadzonej na pełną skalę od 24 lutego 2022 roku. Granice terytorialne badania obejmują Polskę i Ukrainę. W charakterze kontekstu uwzględniono również doświadczenia globalne (por. Szmygin, 2008).

Przegląd literatury

O ile w projektowaniu nowych obiektów architektonicznych panuje znaczna swoboda, o tyle proces odtwarzania i odnawiania obiektów dziedzictwa kulturowego podlega wielu ograniczeniom wynikającym z przepisów dotyczących ochrony i konserwacji zabytków.

Biorąc pod uwagę skalę zniszczeń wojennych i doświadczenia rekonstrukcji i odnawiania, istotne stały się literaturowe studia porównawcze. Autorzy sięgnęli po specjalistyczne publikacje i dokumenty doktrynalne (ICOMOS, 2016; ICOMOS Polska, b.d.), a także prace związane z ich rozwojem tych doktryn (Kadłuczka, 2001) i ich wdrażaniem (Szmygin, 1996; Szmygin, 2000). Analizowano doświadczenia związane z rekonstrukcją nie tylko unikatowych obiektów architektonicznych (Michonneau, Rodríguez López i Vela Cossio, 2019), ale i całych dzielnic historycznych zniszczonych podczas II wojny światowej (Zin, 1986; Racoń-Leja, 2019). Odwołano się do dobrze opisanych polskich doświadczeń odbudowy, m.in. Warszawy (Konopka, 2006) i Wrocławia (Małachowicz, 1985). W literaturze poruszane są też kwestie praktyczne, związane z trybem odbudowy miast historycznych i nowymi elementami w historycznej tkance urbanistycznej (Lubocka-Hoffmann, 2004; Salm, 2021), z rekonstrukcjami i kształtowaniem krajobrazu poprzez dominanty oraz węzły sieci miejskiej (Czarnecki i Chodorowski, 2021), a także w odniesieniu do doktryny konserwatorskiej (Lubocka-Hoffmann, 2008). Dyskutowane są kwestie wartościowania dziedzictwa jako podstawy jego ochrony (Szmygin, 2015a).

Ponadto autorzy wykorzystali zbiór specjalistycznych międzynarodowych oraz ukraińskich dokumentów dotyczących różnych aspektów działań konserwatorskich oraz posłużyli się autorskimi publikacjami dotyczącymi Ukrainy. Opracowane źródła zostały pogrupowane ze względu na obszary tematyczne:

1. dokumenty prawne:

- a) międzynarodowe: w tym wydawane przez International Council on Monuments and Sites (ICOMOS, 1964; 1972; 1987; 1990; 1993; 1994; 2003; 2016) i United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO, 1972a; 1972b), a także wcześniejsza Karta ateńska (International Museums Office, 1931) i Karta ryska (ICCROM, 2000); wybór najważniejszych dokumentów zawiera *Vademecum konserwatora zabytków* (Szmygin, 2015b);
- b) ukraińskie — np. Lista zabytków historycznych i kulturowych, które należy w pierwszej kolejności odrestaurować (Perelik vyznachnykh pam'yatok istoriyi ta kul'tury, shcho potrebuyut' pershocherhovoho vidtvorennya, 1999; Orlenko, 2018);

2. ochrona miejskiego środowiska historycznego i poszczególnych obiektów w nim występujących

(Dyomin i Ivashko, 2020; Dyomin i in., 2021; Ivashko i in., 2020; Orlenko i in., 2020a; Orlenko i in., 2021);

3. problemy rewitalizacji obiektów zabytkowych (Dmytrenko, Ivashko i Ivashko, 2022; Dyomin i in., 2020; Ivashko, 2019; Kobylarczyk i in., 2020; Orlenko i in., 2020b; Stefański i in., 2020);
4. komponent artystyczny w działaniach konserwatorskich (Gryglewski i in., 2020; Ivashko i in., 2021; Orlenko i Ivashko, 2019).

Jednym z szeroko opisywanych przykładów odbudowy jest Stare Miasto w Warszawie, gdzie główny kościół, bazylika archikatedralna św. Jana Chrzciciela, został doszczętnie zniszczony i pozostały po nim zaledwie fragmenty fundamentów. Zakres koniecznej odbudowy był niespotykany w skali światowej. Najważniejszym problemem była nie tyle techniczna strona odbudowy, ile uzasadnienie tak wielkiej rekonstrukcji przed całą społecznością światową, gdyż Karta ateńska z 1931 roku (International Museums Office, 1931) negowała możliwość odtwarzania całkowicie zniszczonych zabytków naturalnej wielkości. Skala zniszczeń rzutowała na czas trwania odbudowy, która zajęła aż 13 lat, od 1945 do 1957 roku (il. 1). Wyjątkowość odbudowy Starego Miasta polegała na wprowadzeniu do konserwacji nowego typu działalności, bliskiego tradycyjnej renowacji, ale nie tożsamego z nią — restytucji. Restytucja jest określana jako specjalny rodzaj prac konserwatorskich, w których autentyczna substancja, zachowana w formie i w niewielkich fragmentach, pozwala na odtworzenie z wystarczającym prawdopodobieństwem kubatury i wystroju budynku dzięki użyciu ikonografii i innych dokumentów (Zachwatowicz, 1979). Tym samym profesjonalizm i jak najbardziej autentyczny charakter prac usunął sporny aspekt: czy odtworzone obiekty można uznać za część dziedzictwa historyczno-kulturowego i nadać im status zabytków architektury, czy też należy je traktować jako swoiste „pseudohistoryczne nowe budynki”.

Wpisanie warszawskiego Starego Miasta na listę światowego dziedzictwa UNESCO w 1980 roku ugruntowało uznanie restytucji, zaakceptowanej już wcześniej w Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (UNESCO, 1972a), i oznaczało zmianę ideologii konserwatorskiej. Zamek Królewski na Starym Mieście w Warszawie został odbudowany w latach 1971–1981, ale warto podkreślić, że fala restytucji historycznych przetoczyła się wcześniej i później przez całą Polskę (Barełkowski, 2003).

W późniejszej Deklaracji drezdeńskiej z 1982 roku dokonano kompleksowej oceny praktyki odbudowy obiektów zniszczonych w czasie II wojny światowej,

a w drodze wyjątku uznano możliwość przywrócenia im pierwotnej formy przy wystarczającej dokumentacji zniszczonych zabytków (ICOMOS, 1982). Ważną rolę w potwierdzeniu prawomocności odtwarzania wybitnych obiektów odegrało oświadczenie zawarte w Karcie lozańskiej — karcie ochrony i zarządzania dziedzictwem archeologicznym (ICOMOS, 1990) o zgodności rekonstrukcji z funkcjami badań eksperymentalnych i interpretacji.

Jeśli chodzi o doświadczenia ukraińskie, w imieniu Prezydenta Ukrainy i Gabinetu Ministrów Ukrainy opracowano Projekt państwowego długofalowego programu odbudowy zabytków historycznych i kulturalnych Ukrainy, a w 1998 roku zatwierdzono Listę zabytków historycznych i kulturalnych wymagających pilnej odbudowy (‘Perelik vyznachnykh pam’yatok istoriyi ta kul’tury, shcho potrebuyut’ per-shocherhovooho vidtvorenniya’, 1999; zob. Orlenko, 2018).

Wybór tych źródeł był uwarunkowany wyzwaniem stojącym przed społeczeństwem ukraińskim w związku z trwającą obecnie regularną wojną z Rosją. Materiał do badań stanowiły zarówno wyżej wymienione źródła naukowe, jak i międzynarodowe akty prawne z zakresu ochrony i restauracji zabytków wydawane głównie przez ICOMOS, które są podstawą i uzasadnieniem dla prac konserwatorskich i restauratorskich. Były to kolejno:

1. Karta wenecka z 1964 roku, w której zawarto pojęcie „zabytku historycznego”, uznano za konieczny proces konserwacji i restauracji zabytków jako świadków historii, określono zadanie konserwacji i restauracji, nakreślono koncepcję miejsc historycznych (ICOMOS, 1964);
2. Konwencja paryska — Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 roku, definiująca dziedzictwo kulturalne i naturalne, krajową i międzynarodową ochronę dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, określająca zadania i zasady funkcjonowania Międzyrządowego Komitetu Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego oraz Funduszu Dziedzictwa Światowego, warunki i formy pomocy międzynarodowej itp. (UNESCO, 1972a);
3. Rekomendacja UNESCO w sprawie ochrony, na szczeblu krajowym, dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (UNESCO, 1972b);
4. Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Grenadzie dnia 3 października 1985 roku (Council of Europe, 1985);
5. Karta waszyngtońska — Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS z 1987

roku, dotycząca ochrony miast historycznych i obszarów miejskich, określająca zasady i cele ochrony miast zabytkowych oraz metody i środki ochrony (ICOMOS, 1987);

6. Wytyczne ICOMOS dla dziedzictwa kulturowego z 1993 roku (ICOMOS, 1993);
7. Dokument z Nara o autentyczności z 1994 roku, który uznaje różnorodność kultur i dziedzictwa, identyfikuje autentyczność jako istotny czynnik jakościowy oraz podkreśla znaczenie autentyczności (ICOMOS, 1994);
8. Karta ryska o autentyczności i rekonstrukcji obiektów historycznych w kontekście ochrony dziedzictwa kulturowego z 2000 roku (ICCROM, 2000).

Szczególne miejsce w kodeksie etycznym konserwatorów i restauratorów zabytków zajmuje określenie zasad działań na rzecz ochrony zabytków oraz regulacji wieloletniego programu konserwacji i restauracji zabytków. Kluczowe są minimalna ingerencja w substancję materialną zabytku, zespołu lub miejsca oraz świadomość, że działania konserwatorskie nie powinny szkodzić zabytkowi, zespołowi ani miejscu, prowadzić do ich zniszczenia, uszkodzenia lub zniekształcenia jako świadectw historii. Należy podkreślić, że takie podejście jest typowe tylko dla naszych czasów. W tym kontekście warto wspomnieć o masowej rekonstrukcji cerkwi Rusi Kijowskiej w XVIII wieku oraz o przebudowie wszystkich cerkwi z poprzednich wieków w okresie panowania architektury synodalnej w wieku XIX.

Najnowsze metody i materiały techniczne powinny być stosowane wyłącznie po przeprowadzeniu odpowiednich testów i zgodnie z naukowo uzasadnionymi zaleceniami ekspertów. Zastosowane materiały powinny w jak największym stopniu pozostawiać szanse na późniejsze działania konserwatorskie i być możliwe do usunięcia pod pewnymi warunkami, a także być zgodne z dostępną substancją materialną obiektu i jego otoczenia.

2. OMÓWIENIE WYNIKÓW

Działania wojenne powodują nie tylko śmierć ludzi, ale także niszczenie miast, infrastruktury miejskiej i obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego. Obszar dzisiejszej Ukrainy wielokrotnie w historii doświadczał ogromnych zniszczeń, w związku z czym większość zabytkowych obiektów była kilkakrotnie odbudowywana, co oczywiście radykalnie zmieniło ich pierwotny, autentyczny wygląd. Sobór Mądrości Bożej i ławra Peczerska w Kijowie stanowią godne uwagi wyjątki. Zdecydowana większość cerkwi Rusi

Kijowskiej, zniszczonych przez najazd tatarsko-mongolski w 1240 roku, została odbudowana w okresie baroku ukraińskiego, co doprowadziło do radykalnej zmiany ich wyglądu i wnętrza. W późniejszym okresie na barokowy styl architektoniczny nałożyły się cechy klasycyzmu-empiryzmu i historyzmu-eklektyzmu. Wojna domowa na początku lat 20. XX wieku, a następnie okres wojującego ateizmu w latach 30. i 40. spowodowały kolejną potężną falę zniszczeń, przede wszystkim obiektów sakralnych. Nałożyły się na nią zniszczenia z czasów II wojny światowej (il. 2). Niszczenie obiektów sakralnych trwało także w latach powojennych.

Wojna Rosji z Ukrainą rozpoczęta 24 lutego 2022 roku przejdzie do historii jako wyjątkowo podstępna i brutalna, naznaczona okrucieństwami wobec ludności cywilnej i masowym niszczeniem infrastruktury cywilnej oraz obiektów sakralnych. Obecnie prawie całe terytorium Ukrainy jest stale zagrożone uderzeniami raketowymi, jednak najbardziej zniszczone zostały Polesie Kijowskie, obwody czernihowski, sumski, charkowski, doniecki, ługański oraz mikołajowski. Analiza zniszczeń ograniczy się jedynie do niektórych terytoriów, zwłaszcza tych badanych przez autorów — stolicy Ukrainy Kijowa oraz obwodów czernihowskiego i mikołajowskiego.

W Kijowie zniszczeniom uległy obiekty nowoczesnej architektury: centra handlowe i biurowe, budynki mieszkalne, szkoły i przedszkola. Rakiety zniszczyły np. jeden z budynków w kompleksie mieszkalnym Lwiw's'kyj Kwartał (il. 3) i ostatnie piętro domu oraz zburzyły budynek biurowy w pobliżu stacji metra Łukjaniw's'ka (il. 4), a także uszkodziły ostatnie piętro budynku w pobliżu stacji metra Politechnicznejj instytut. Takich przykładów w stolicy Ukrainy jest o wiele więcej.

W obwodzie mikołajowskim zniszczeniom uległy szkoły, budynki użyteczności publicznej, domy i kościoły (il. 5, 6).

Obwód czernihowski i miasto Czernihów zostały zdewastowane: nie tylko nowoczesne budynki, ale również zabytki architektury zostały poważnie uszkodzone. Jednym z przykładów jest pierwszy budynek Muzeum Historycznego, usytuowany przy ulicy Szewczenki 63 — dawne muzeum Wasyla Tarnowskiego z końca XIX wieku w stylu pseudogotyckim, będące zabytkiem architektury o znaczeniu lokalnym, w którym obecnie mieści się Czernihowska Obwodowa Biblioteka dla Młodzieży (il. 7). W maju 2022 roku sporządzono raport z oględzin zabytku, częściowo zniszczonego podczas bombardowania przez wojska rosyjskie. W szczególności przeanalizowano: charakterystykę przestrzenną

obiekty, teren, na którym się znajduje, oraz ogólną ocenę jego stanu. Zniszczeniu uległ dach dwuspadowy z deskami szczytowymi, a zwłaszcza krokwie, łąty, pokrycie dachowe i rynny. Stan dachu oceniono jako krytyczny. Podobna jest ocena stanu elementów fasady, takich jak ściany fasady dziedzińca, drzwi ewakuacyjne oraz okna z witrażami. Zniszczeniu uległy wewnętrzne elementy architektoniczne i konstrukcyjne — sufit, ściany, podłoga, elementy wystroju, ogrzewanie, instalacja wodna i elektryczna, sieci telefoniczne i internetowe. Stan systemów technicznych biblioteki został oceniony jako wymagający pilnej naprawy. Na podstawie wyników kontroli stwierdzono, że budynek jest w bardzo złym stanie i wymaga dodatkowej fachowej inspekcji.

Mimo trwającej wojny już dziś pojawiają się propozycje odbudowy zniszczonych obiektów. Kolejnym krokiem powinien być kompleksowy program odbudowy i renowacji — zarówno zniszczonych i uszkodzonych zabytków architektury, jak i obiektów współczesnych.

Jak wspomniano we wstępie, rekonstrukcja zabytków architektury jest działalnością specyficzną, podlegającą wielu ograniczeniom. Ogromna skala zniszczeń spowodowanych przez Rosję w miastach Ukrainy skłania do wykorzystania rodzimych doświadczeń w zakresie odbudowy po II wojnie światowej. W szczególności warto wspomnieć o znaczącym wydarzeniu, jakim było utworzenie w 1946 roku funduszu powierniczego Budmonument, uznawanego za początek ukraińskiej szkoły konserwatorskiej, który doprowadził do powstania wpływowej ukraińskiej specjalnej korporacji badawczo-restauratorskiej Ukrrestawracija (Ukraińska Konserwacja). Dzięki takiemu kompleksowemu podejściu udało się skutecznie odbudować wiele cennych zabytków na terenie Ukrainy. Jednak te zniszczone w trwającej obecnie (tj. we wrześniu 2022) wojnie będą oczywiście musiały zostać odbudowane niemal w całości, co ponownie zwróci uwagę na kwestię autentyczności takiego odtworzonego obiektu. Z tego punktu widzenia należy przypomnieć doświadczenia z odbudowy Starego Miasta w Warszawie, gdzie wiele zabytkowych budynków zostało całkowicie zniszczonych i odbudowanych od podstaw. Sukces tego przedsięwzięcia był przede wszystkim zasługą profesjonalizmu i wytrwałości entuzjastycznego konserwatora Jana Zachwatowicza, wspartego przez osoby o podobnych poglądach (Pawłowski, 1993). Ich wysiłki doprowadziły do wyłonienia się nowej dziedziny związanej z ocaleniem pamięci historycznej w obiektach materialnych, bliskiej

konserwacji, ale nie tożsamej z nią — restytucji. Wyrazem uznania dla umiejętności restauratorów Starego Miasta było wpisanie go na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Prawna restytucja została uwzględniona w 1972 roku w Rekomendacji UNESCO w sprawie ochrony, na szczeblu krajowym, dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (UNESCO, 1972b). Późniejsza Deklaracja drezdeńska z 1982 roku zawierała kompleksową ocenę praktyki odbudowy obiektów z okresu II wojny światowej, uznając możliwość przywrócenia zniszczonych zabytków w ich pierwotnej formie w wyjątkowych sytuacjach, pod warunkiem istnienia wystarczającej dokumentacji (ICOMOS, 1982).

Jako przykład restytucji już w warunkach niepodległej Ukrainy należy wymienić działania na rzecz odbudowy częściowo lub całkowicie zniszczonych unikatowych obiektów historycznych zgodnie z dekretem Prezydenta Ukrainy O działaniach na rzecz odtwarzania wybitnych zabytków historii i kultury oraz z Zarządzeniem z 27 stycznia 1996 roku o działaniach na rzecz odbudowy monasteru św. Michała Archanioła o Złoty Kopułach i ławy Peczerskiej w Kijowie (Orlenko, 2018). Zgodnie z tym dekretem zostały zrekonstruowane nie tylko te dwie świątynie, ale też cerkiew Zaśnięcia Matki Bożej Pyrohoszczy i pomniki księżnej Olgi, św. Apostoła Andrzeja oraz Cyryla i Metodego w Kijowie, a także sobór św. Włodzimierza w Chersonesie Taurydzkim (il. 2).

Jeśli chodzi o specyfikę współczesnej restytucji zniszczonych i uszkodzonych obiektów, jest to rodzaj międzybranżowej, interdyscyplinarnej, fachowej i społecznej działalności oraz rozwinięta gałąź nauki i praktyki architektonicznej, która w swoim rozwoju znacznie poszerzyła swój zakres i generalnie rozwinęła podejście do restauracji, dodając restytucję do tradycyjnej listy działań. Z czasem doświadczenia te zostały ujęte w międzynarodowych dokumentach. Szczególnie istotna dla ochrony i odbudowy zabytków jest Karta ICOMOS — Zasady analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego (ICOMOS, 2003). Podkreślono w niej, że *Wartość dziedzictwa architektonicznego nie zasadza się wyłącznie na wyglądzie, ale również integralności wszystkich składników, tworzących unikatowy produkt konkretnej techniki budowlanej swojego czasu. W szczególności usuwanie wewnętrznych konstrukcji utrzymujących jedynie fasady nie odpowiada kryteriom konserwacji*. I dalej: *Restauracja konstrukcji o znaczeniu dla dziedzictwa architektonicznego nie jest celem samym w sobie, ale środkiem do celu, którym jest budynek jako całość* (Szymgin, 2015b, s. 155, 156).

Z tego punktu widzenia niewątpliwie istotna jest kwestia zasadności ochrony zabytków tych miejsc historycznych, które zostały zniszczone prawie w całości lub w znacznej części w wyniku rosyjskich działań wojennych. W każdym przypadku prace należy rozpocząć od badań terenowych w celu określenia zakresu zniszczeń, wykonania fotorejestracji i pomiarów oraz zapoznania się z dostępnym tłem historycznym. Jeśli dysponuje się wcześniejszymi danymi pomiarowymi dotyczącymi danych obiektów, można je wykorzystać, dokonując korekty pod kątem naniesienia miejsc zniszczeń.

Zgodnie z artykułem 54 Konstytucji Ukrainy (Konstytutsiya Ukrayiny, 1996), państwo zapewnia ochronę zabytków historycznych i innych obiektów o wartości kulturowej. Ustawa o ochronie dziedzictwa kulturowego z 8 czerwca 2000 roku (Zakon Ukrayiny pro okhoronu kul'turnoyi spadshchyny, 2000) głosi natomiast, że obiekty dziedzictwa kulturowego znajdujące się w rejestrze państwowym są traktowane priorytetowo i chronione przez państwo.

Ochrona i restauracja zabytków Ukrainy są zgodne z uznanymi międzynarodowymi dokumentami, takimi jak Międzynarodowa karta konserwacji i restauracji zabytków i miejsc zabytkowych (Karta wenecka; ICOMOS, 1964), Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (UNESCO, 1972a) i Rekomendacja UNESCO w sprawie ochrony, na szczeblu krajowym, dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (UNESCO, 1972b). Konwencja UNESCO za dziedzictwo kulturowe uznaje m.in. dzieła architektury, monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, a także zespoły budowli i miejsca zabytkowe (UNESCO, 1972a). Została ona ratyfikowana przez Ukrainę w 1988 roku, dekretem Prezydium Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR (Orlenko, 2018). Dalsze zatwierdzone przez państwo ukraińskie dokumenty to Karta waszyngtońska — Międzynarodowa karta ochrony miast historycznych ICOMOS (ICOMOS, 1987) oraz Karta ryska, dotycząca autentyczności i rekonstrukcji miejsc historycznych w kontekście dziedzictwa kulturowego (ICCRUM, 2000). Zgodnie z tymi dokumentami prawnymi państwo zobowiązuje się do zapewnienia identyfikacji i certyfikacji obiektów, ochrony i zachowania miejsc dziedzictwa kulturowego, wykorzystywania skutecznych środków prawnych, administracyjnych i finansowych, promowania kształcenia w zakresie zabytków podlegających ochronie oraz do stworzenia systemu państwowej ewidencji dziedzictwa kulturowego.

Zniszczenia spowodowane przez obecną wojnę pogłębiły istniejące już wcześniej problemy zwią-

zane ze stanem technicznym dziedzictwa kulturowego Ukrainy, gdzie co piąty zabytek był zrujnowany lub w niezadowalającym stanie technicznym. Czynniki ekonomiczne doprowadziły ponadto do niekkształcenia starej zabudowy przez nieudane rekonstrukcje i rozbudowy o obiekty nowej zabudowy, które niszczą skalę i charakter środowiska historycznego.

Według danych statystycznych Państwowego Rejestru na 1999 rok w Ukrainie chronionych było ponad 130 tys. nieruchomości zabytków historii i kultury, w tym:

1. 57 206 zabytków archeologicznych (w tym 418 o znaczeniu narodowym);
 2. 51 364 zabytków historycznych (w tym 142 o znaczeniu narodowym);
 3. 5 926 zabytków sztuki monumentalnej (w tym 44 o znaczeniu narodowym);
 4. 16 237 zabytków architektury i urbanistyki.
- Spośród 16 237 zabytków architektury i urbanistyki 3 541 wpisano do Państwowego rejestru narodowego dziedzictwa kulturowego Ukrainy, a 12 697 — do Rejestru zabytków o znaczeniu lokalnym.

Wraz z kolejnymi zniszczeniami wojennymi powstają raporty o stanie zniszczonych budynków, w kwestii tej alarmuje też UNESCO. W maju 2022 roku pisano o zniszczonych 277 obiektach stanowiących ukraińskie dziedzictwo kulturowe, we wrześniu już o 505 (Ministerstwo kultury ta informatsiynoyi polityky Ukrayiny, 2022a). Lista jest na bieżąco aktualizowana. Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy rejestruje straty i gromadzi informacje dotyczące zniszczeń, w tym również zgłaszanych internetowo. Są one publikowane na stronie internetowej Ministerstwa (Ministerstwo kultury ta informatsiynoyi polityky Ukrayiny, 2022b; Krzykowska, 2022).

3. WNIOSKI

Problematykę masowych zniszczeń w miastach ukraińskich można porównać z problematyką odbudowy miast europejskich i radzieckich po II wojnie światowej. Autorzy zbadali zniszczenia pojedynczych obiektów w Czernihowie oraz sfotografowali zniszczenia w Kijowie i obwodzie mikołajowskim, w wyniku czego zaproponowali rekomendacje.

Dla pojedynczych obiektów zabytkowych zalecenia są analogiczne do opisanego tu przypadku dawnego muzeum Wasyla Tarnowskiego w Czernihowie z końca XIX wieku (il. 7). Jak opisano wyżej, największe zniszczenia odnotowano w części elewacji dziedzińca i konstrukcji dachowej; niestabilność konstrukcji nie pozwalała nawet na wyniesienie ocalałych ksiąg do czasu naprawy uszkodzonych frag-

mentów. Głównym wyzwaniem jest jak najlepsze zachowanie oryginalnej konstrukcji dachu — płaskich stropów na drewnianych belkach i ceglanych sklepień. W fasadzie od strony podwórza znajduje się pięć dużych, podłużnych okien lancetowych. Najbardziej zniszczone zostały trzecie i czwarte okno oraz fragment dachu od trzeciego okna do narożnika budynku. Część parterowej przybudówki jest uszkodzona i zdeformowana. Proponuje się przeprowadzenie pełnej wizji terenowej obiektu w celu określenia stanu konstrukcji i uzasadnienia konieczności wykonania prac konserwatorskich polegających na wzmocnieniu lub częściowej wymianie fragmentów ściany elewacyjnej. Prawdopodobnie konieczna będzie wymiana konstrukcji dachu w uszkodzonej części. Takich oględzin z opisaniem stanu koniecznych będzie wiele i powinny one przyjąć formę kompleksowego raportu, przy czym każdy zabytek powinien być oceniany i wartościowany indywidualnie.

Zniszczenia obiektów w Kijowie i obwodzie mikołajowskim dotyczą głównie budynków z epoki radzieckiej oraz architektury współczesnej. Dlatego też konieczne jest określenie liczby zniszczonych i uszkodzonych obiektów oraz ich wartości, co będzie przesłanką do dalszej renowacji. Części budynków, które spełniają współczesne standardy architektoniczne i konstrukcyjne oraz uległy mniejszym zniszczeniom, zostaną uzupełnione nowoczesnymi fragmentami w miejsce usuniętych zniszczonych części, z ewentualną modernizacją elewacji i rozplanowania. Budynki, które są przestarzałe pod względem cech architektoniczno-budowlanych i nie przedstawiają wartości historycznej ani architektonicznej, mogą zostać rozebrane, a na ich miejscu może powstać nowy obiekt architektoniczny. Tu jednak zaleca się zbadanie pierwotnego rozplanowania w celu oceny kompozycji przestrzennej, by nowe obiekty wpisały się w kontekst oraz nie zatępiły pierwotnych cech wartościowych krajobrazów kulturowych.

Światowe i krajowe doświadczenia powojennej odbudowy pozwalają nam określić kolejność przyszłych działań w zniszczonych przez Rosję miastach Ukrainy. Przede wszystkim niezbędna jest odbudowa obiektów infrastruktury krytycznej, takich jak sieci transportowe — czyli podtrzymywanie życia miast. Drugim etapem jest zapewnienie mieszkań lokatorom zniszczonych budynków. Konieczna także jest odbudowa szpitali, przedszkoli i szkół. Jednocześnie ważne będzie odbudowanie obiektów handlowych. Kolejnym etapem natomiast musi stać się odnowa budynków użyteczności publicznej i zabytków architektury.

REFERENCES

- Barełkowski, R. (2003), *Restytucja Zamku Królewskiego w Poznaniu. Zagadnienie urbanistyczne, architektoniczne i społeczne w teorii lokalizacji i zastosowaniach*, Poznań: Ośrodek Wydawnictw Naukowych PAN, 2003.
- Council of Europe (1985), *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, Granada: Council of Europe. Available at: <https://rm.coe.int/168007a087> (accessed: 25.04.2022).
- Czarnecki, B. and Chodorowski, M.P. (2021), 'Urban Environment During Post-War Reconstruction: Architectural Dominants and Nodal Points as Measures of Changes in an Urban Landscape', *Land*, 10, 1083. Available at: <https://doi.org/10.3390/land10101083> (accessed: 25.04.2022).
- Dmytrenko, A., Ivashko, O. and Ivashko, Y. (2022), 'Development of Creative Economy Objects as a Means of Industrial Territories Revitalization', [in:] Onyshchenko, V. et al. (eds.), *Proceedings of the 3rd International Conference on Building Innovations. ICBI 2020*, (series *Lecture Notes in Civil Engineering*, vol. 181), Cham: Springer, pp. 487–495. Available at: https://doi.org/10.1007/978-3-030-85043-2_46 (accessed: 29.09.2022).
- Dyomin, M. and Ivashko, Y. (2020), 'Stylistic Specifics of the Historical Development of the Secession Era (The Experience of Poltava)', *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 62, pp. 79–84. Available at: <https://doi.org/10.48234/WK62POLTAVA> (accessed: 15.09.2022).
- Dyomin, M. et al. (2020), 'Big Cities Industrial Territories Revitalization Problems and Ways of Their Solution', [in:] Obyshchenko, V. et al. (eds.), *Proceedings of the 2nd International Conference on Building Innovations. ICBI 2019*, (series *Lecture Notes in Civil Engineering*, vol. 73), Cham: Springer, pp. 274–276. Available at: https://doi.org/10.1007/978-3-030-42939-3_37 (accessed: 15.09.2022).
- Dyomin, M. et al. (2021), 'Development Trends and Problems of Large Ukrainian Historical Cities in the Twentieth and Twenty-First Century: Case Study of Urban Tendencies and Problems of Revitalization of an Industrial District', *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 65, pp. 26–36. Available at: [10.48234/WK65TRENDS](https://doi.org/10.48234/WK65TRENDS) (accessed: 15.09.2022).
- European Confederation of Conservator-Restorers' Organizations (1993), *ECCO Professional Guidelines I/II/III*, Brussels: ECCO. Available at: <https://conservacion.inah.gob.mx/normativa/wp-content/uploads/Documento140.pdf> (accessed: 25.04.2022).
- Gryglewski, P. et al. (2020), 'Art as a Message Realized Through Various Means of Artistic Expression', *Art Inquiry. Recherches sur les arts*, XXII, pp. 57–88.
- ICCROM (2000), *Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage*, Riga: ICCROM, Latvian National Commission for UNESCO and State Inspection for Heritage Protection of Latvia. Available at: https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2020-05/convern8_07_rigacharter_ing.pdf (accessed: 25.04.2022).

- ICOMOS (1964), *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964)*, Venice: Second International Congress of Architects and Technicians of Historical Monuments. Available at: https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (accessed: 25.04.2022).
- ICOMOS (1982), *Declaration of Dresden on the 'Reconstruction of Monuments Destroyed by War'*, Dresden: ICOMOS. Available at: <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/184-the-declaration-of-dresden> (accessed: 25.04.2022).
- ICOMOS (1987), *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987)*, Washington, DC: ICOMOS General Assembly. Available at: https://www.icomos.org/charters/towns_e.pdf (25.04.2022).
- ICOMOS (1990), *Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage*, Lausanne: International Committee for the Management of Archaeological Heritage (ICAHM) and ICOMOS 9th General Assembly. Available at: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/arch_e.pdf (accessed: 25.04.2022).
- ICOMOS (1993), *Guidelines for Education and Training in the Conservation of Monuments, Ensembles and Sites*, Colombo: The General Assembly of the International Council on Monuments and Sites ICOMOS. Available at: <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/187-guidelines-for-education-and-training-in-the-conservation-of-monuments-ensembles-and-sites> (accessed: 25.04.2022).
- ICOMOS (1994), *The Nara Document on Authenticity*, Nara: The Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention. Available at: <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/386-the-nara-document-on-authenticity-1994> (accessed: 25.04.2022).
- ICOMOS (2016), 'International Conventions', ICOMOS. International Council on Monuments and Sites, 18.11.2016. Available at: <https://www.icomos.org/en/what-we-do/involvement-in-international-conventions/international-conventions> (accessed: 29.09.2022).
- ICOMOS Polska (n.d.), 'Dokumenty doktrynalne', Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS-Polska. Available at: <http://www.icomos-poland.org/pl/dokumenty-doktrynalne.html> (accessed: 29.09.2022).
- International Museums Office (1931), *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*, Athens: First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments. Available at: <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments> (accessed: 25.04.2022).
- Ivashko, O. (2019), 'The Issues of Conservation and Revitalisation of the Monuments of Industrial Architecture', *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 58, pp. 113–117. Available at: <https://doi.org/10.48234/WK68UKRAINE> (accessed: 29.09.2022).
- Ivashko, Y. et al. (2020), 'Problems of Historical Cities Heritage Preservation: Chernihiv Art Nouveau Buildings', *International Journal of Conservation Science*, 11(4), pp. 953–964. Available at: http://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PolNTU/8660/1/IJCS-20-70_Ivashko%20%281%29.pdf (accessed: 29.09.2022).
- Ivashko, Y. et al. (2021), 'Stylistic Features of Secession Décor in Ukraine as the Basis for Its Restoration', *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 68, pp. 117–127.
- Kadłuczka, A. (2001), *Ochrona zabytków architektury*, vol. 1: *Rozwój doktryn i teorii (vademecum)*, Kraków: Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków.
- Kobyłarczyk, J. et al. (2020), 'Methods of Revitalizing Historical Industrial Facilities — International Experience', *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 62, pp. 97–103. Available at: <https://doi.org/10.48234/WK62INDUSTRIAL> (accessed: 29.09.2022).
- Konopka, M. (ed.) (2006), *Destroyed but not Lost: Conference on the 25th Anniversary of the Old Town's Entry onto the UNESCO Heritage List*, Warsaw: Conservator of Monuments of Capital City of Warsaw.
- Konstytsiia Ukrainy (1996), *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 1996, № 30, st. 141. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed: 28.09.2022).
- Krzykowska, K. (2022), 'Powstał rejestr zniszczeń dóbr kultury na Ukrainie', *Dzieje.pl*, 02.05.2022. Available at: <https://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/powstal-rejestr-zniszczen-dobr-kultury-na-ukrainie-na-liscie-do-tej-pory-277> (accessed: 29.09.2022).
- Lubocka-Hoffmann, M. (2004), *Miasta historyczne zachodniej i północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Excalibur.
- Lubocka-Hoffmann, M. (2008), 'Doktryna konserwatorska a odbudowa miast', *Studia Elbląskie*, 9, pp. 241–249. Available at: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Elblaskie/Studia_Elblaskie-r2008-t9/Studia_Elblaskie-r2008-t9-s241-249/Studia_Elblaskie-r2008-t9-s241-249.pdf (accessed: 25.04.2022).
- Małachowicz, E. (1985), *Stare Miasto we Wrocławiu. Rozwój urbanistyczno-architektoniczny, zniszczenia wojenne i odbudowa*, 2nd edition, Warszawa–Wrocław: PWN.
- Michonneau, S., Rodríguez-López, C. and Vela Cossío, F. (ed.) (2019), *Paisajes de guerra: Huellas, reconstrucción, patrimonio (1939 — años 2000). New edition*. Madrid: Casa de Velázquez. Available at: <http://books.openedition.org/cvz/8440> (accessed: 15.09.2022).
- Ministerstvo kul'tury ta informatsiynoyi polityky Ukrainy (2022a), *Destroyed Cultural Heritage of Ukraine = Zruynovana kul'turna spadshchyna Ukrainy*. Available at: <https://culturecrimes.mkp.gov.ua> (accessed: 15.09.2022).
- Ministerstvo kul'tury ta informatsiynoyi polityky Ukrainy (2022b), *Zafiksovani voyenni zlochyny*. Available at: <https://mkp.notion.site/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=49c5b44ce6c64534a719bab610474c6f> (accessed: 29.09.2022).
- Orlenko, M. (2018), *Problemy ta metody restavratsiyi pam'yatok arkhitektury Ukrainy (XI — poch. XX st.)*, dis-

- sertation, Kyiv'skyi natsional'nyy universytet budivnytstva i arkhitektury, Kyiv.
- Orlenko, M. and Ivashko, Y. (2019), 'The Concept of Art and Works of Art in the Theory of Art and in the Restoration Industry', *Art Inquiry. Recherches sur les arts*, XXI, pp. 171–190. Available at: <https://doi.org/10.26485/AI/2019/21/12> (accessed: 29.09.2022).
- Orlenko, M. et al. (2020a), 'The Influence of Ideology on the Preservation, Restoration and Reconstruction of Temples in the Urban Structure of Post-Totalitarian States', *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 61, pp. 67–79. Available at: <https://doi.org/10.48234/WK61INFLUENCE> (accessed: 29.09.2022).
- Orlenko, M. et al. (2020b), 'Ways of Revitalization with the Restoration of Historical Industrial Facilities in Large Cities. The Experience of Ukraine and Poland', *International Journal of Conservation Science*, 11(2), pp. 433–450.
- Orlenko, M. et al. (2021), 'Conservation of the Residential and Public Architecture of the 19th — early 20th Centuries (on the Examples of Kyiv and Cracow)', *International Journal of Conservation Science*, 12(2), pp. 507–528.
- Pawłowski, K. (1993), 'Jan Zachwatowicz — monument polskiego konserwatorstwa', *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia*, 38(3–4), pp. 363–366.
- 'Perelik vyznachnykh pam'yatok istoriyi ta kul'tury, shcho potrebuyut' pershocherhovoho vidtvorennya' (1999), *Pam'yatky Ukrainy*, 1, pp. 101–108. Available at: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=5633> (accessed: 29.09.2022).
- Racoń-Leja, K. (2019), *Miasto i wojna. Wpływ II wojny światowej na przekształcenia struktury przestrzennej i współczesną kondycję urbanistyczną wybranych miast europejskich*, Kraków: Wydawnictwo PK.
- Salm, J. (2021), 'Zniszczenia wojenne jako czynnik determinujący krajobraz miejski na przykładzie ośrodków Polski północno-wschodniej. I co z tego wynika', [in:] Jarno, W. and Kita, J. (ed.), *Oblicza wojny*, vol. 5: *Miasto i wojna*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, pp. 393–412. Available at: <https://doi.org/10.18778/8220-699-9.22> (accessed: 29.09.2022).
- Stefański, K. et al. (2020), 'Revitalisation Specifics of Industrial Enterprises Made of Brick and Concrete. Examples of Lodz, Kyiv and Poltava', *International Journal of Conservation Science*, 11(3), pp. 715–730.
- Szmygin, B. (1996), 'Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji', *Ochrona Zabytków*, 49(4), pp. 347–350.
- Szmygin, B. (2000), *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej.
- Szmygin, B. (ed.) (2008), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce. Praca zbiorowa*, Warszawa–Lublin: Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS and Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej.
- Szmygin, B. (2015a), 'Teoria i kryteria wartościowania dziedzictwa jako podstawa jego ochrony' = 'Theory and Criteria of Heritage Evaluation as the Basis for Its Protection', *Wiadomości Konserwatorskie = Journal of Heritage Conservation*, 44, pp. 44–52. Available at: <https://doi.org/10.17425/WK44PROTECTION> (accessed: 29.09.2022).
- Szmygin, B. (ed.) (2015b), *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury /edycja 2015/*, Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS.
- UNESCO (1972a), Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Paris: General Conference of UNESCO. Available at: <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (accessed: 25.04.2022). Polish version: Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190. Available at: https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_swiatowego_dziedzictwa.pdf (accessed: 25.04.2022).
- UNESCO (1972b), Recommendation Concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage, Paris: General Conference of UNESCO. Available at: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-protection-national-level-cultural-and-natural-heritage> (accessed: 29.09.2022).
- Zachwatowicz, J. (1979), 'Problemy restytucji Zamku Królewskiego w Warszawie', *Ochrona Zabytków*, 32(1), pp. 3–18.
- Zakon Ukrainy pro okhoronu kul'turnoyi spadshchyny (2000), Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy, 2000, № 39, st 333. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1805-14#Text> (accessed: 28.09.2022).
- Zin, W. (ed.) (1986), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja: praca zbiorowa*, vol. 1: *Miasta historyczne*, Warszawa: Arkady.